

Нікілев О. Ф.,
д.і.н., професор, Дніпропетровський національний університет імені Олеса Гончара,
м. Дніпропетровськ, Україна

ФОРМУВАННЯ ВИРОБНИЧОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА середини 1940-60-х років: ДЖЕРЕЛА РОСІЙСЬКИХ АРХІВНИХ ФОНДІВ У ВІДОБРАЖЕННІ ПРОЦЕСУ

Здійснено видовий і типовий аналіз джерел з проблеми, що зберігаються у центральних архівосховищах Російської Федерації. Показано особливості та досліджено інформативні можливості кожного з комплексів, що зберігаються в них, а також які аспекти проблеми вони допомагають розкрити. Докладно розглянуто джерела, на які є спорадичні і досить непевні посилання науковців. Звернута увага на комплекси документів, що не залучалися дослідниками до вивчення проблеми.

Ключові слова: село, виробнича інтелігенція, архівні джерела, комплекс документів, види і типи документів.

А. Ф. Нікілев,
Дніпропетровський національний університет імені Олеса Гончара,
г. Дніпропетровск, Украина

ФОРМИРОВАНИЕ ПРОИЗВОДСТВЕННОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ УКРАИНСКОГО СЕЛА середины 1940-х – середины 1960-х годов: ИСТОЧНИКИ РОССИЙСКИХ АРХИВНЫХ ФОНДОВ В ОТРАЖЕНИИ ПРОЦЕССА

Осуществлен видовой и типовой анализ источников по проблеме, что хранятся в центральных архивах Российской Федерации. Показано особенности и исследовано информативные возможности каждого из комплексов, что находятся в них, а также какие аспекты проблемы они помогают раскрыть. Подробно рассмотрены источники, на которые имеются спорадические и достаточно неопределенные ссылки исследователей. Обращено внимание на комплексы документов, которые не привлекались исследователями к изучению проблемы.

Ключевые слова: село, производственная интеллигенция, архивные источники, комплекс документов, виды и типы документов.

Oleksandr Nikilev,
Oles Honchar Dnipropetrovsk National University,
Dnipropetrovsk, Ukraine

FORMATION OF THE PRODUCTION INTELLIGENTSIA UKRAINIAN VILLAGE mid 1940 – mid 1960's: ARCHIVAL SOURCES OF RUSSIAN FUNDS OF REFLECTION

It was made the variety and typical analysis of the sources with problems that are preserved in the central archives of the Russian Federation. It is presented the peculiarities and investigations of the informative abilities of each complexes that are saved in them, and also what kinds of aspects of the problem they are able to open. Considered in detail the source, which is sporadic and quite uncertain link scientists. Pay attention to the set of documents that are not attracted researchers to study the problem.

The researchers considered only quantitative parameters changes in staff management and technological links farm production and servicing of its structures. And they rested while the corresponding complexes sources. Therefore, they came to the relevant conclusions. Social same factors, namely the full range of factors that affect the formation of a new village for the layers was not taken into account and analyzed. To solve the problem of your own needs and plan for the different nature of the sources, so the latter should be classified in terms of information content, the meaning, origin, characteristics of the material they contain.

Documentary base study of the formation of industrial intellectuals village, located in the archives of Russia, contains a wide range of sources, generated various structures, record creators, and pending in

various archives in the first place – Moscow, as the location of the center of decision making. For complex sources are concentrated in them and in their species composition, and its information content, and the possibility of verification of any part of the material has sufficient capacity study of the initial idea of a campaign of a particular event, and implement them on the ground, verifiability implementation decisions subordinate structures, attitudes to the process of both performers and those who, so to speak was the subject of action, identify both direct and indirect factors that affect the process of forming a new village for social class.

Key words: *village, industrial intelligence, archive sources, the complex of the documents, kinds and types of the documents.*

Успішність виконання історичного дослідження залежить від адекватності залученої для його здійснення джерельної бази, рівня її репрезентативності та інформативності. Особливо це стосується досліджень з недостатньо вивченої проблематики. Зокрема такої, як формування виробничої інтелігенції українського села. Творення її та все зростаюче значення у виробничих та соціально-культурних процесах на селі констатувалося істориками як звичайне зростання культурно-освітнього [1], культурно-технічного [8; 32] або виробничо-професійного рівня колгоспного селянства [9]. Дослідниками розглядалися лише кількісні параметри змін у складі працівників керівних і технологічних ланок колгоспного виробництва та обслуговуючих його структур. І спиралися вони при цьому на відповідні комплекси джерел. Тож і приходили до відповідних висновків. Соціальні ж чинники, а саме весь комплекс факторів, що впливали на формування нової для села верстви, не брався до уваги і не аналізувався. Для свого ж розв'язання проблема потребує різних за планом і характером джерел, тож останні необхідно класифікувати за рівнем інформативності, змістом, походженням, особливостями матеріалу, який вони містять. Дане повідомлення є спробою здійснення аналізу архівних джерел з проблеми формування виробничої інтелігенції села, що містяться у центральних архівах Російської федерації, фондоутворювачами яких були вищі органи державної влади та вищі керівні галузеві структури за часів Радянського Союзу.

Оскільки у дослідженні проблеми важливе значення має не лише зміст і спрямованість документів, а й хід їх розробки, процес виконання наміченого відповідними органами, відомствами, установами, організаціями тощо, пошук ними найбільш оптимальних варіантів

вирішення поставленого завдання, то найбільш успішно цьому сприяє тип джерел, який являють собою матеріали, що відображають різні рівні процесу формування нової виробничо-професійної ланки села, залежно від місця, яке займала організація-фондоутворювач у системі владної ієрархії в країні.

Зосереджені такі документи у архівосховищах Росії. Це – московські Російський державний архів економіки (РДАЕ), Державний архів Російської Федерації (ДАРФ), Російський державний архів соціально-політичної історії (РДАСПІ) та Російський державний архів новітньої історії (РДАНІ), в яких містяться матеріали вищих органів влади радянської держави. У перших двох – виконавчих, зокрема Міністерства сільського господарства (Ф. 7468), Міністерства радгоспів (Ф. 7803) та Міністерства вищої і середньої освіти і Міністерства культури СРСР (Ф. 9396), а у двох інших – матеріали Центрального комітету Компартії Радянського Союзу хронологічно поділений між ними (до 1953 р. – у РДАСПІ, фонд 17, з 1953 по 1991 рр. – у РДАНІ, фонд 5). Матеріал, зосереджений у них, відзначається високим рівнем аналітичності, узагальнення. Поруч з цифровими і фактологічними даними по Союзу, там міститься значний обсяг інформації по Україні. У них міститься, особливо в РДАСПІ, значний комплекс документів з проблем, до яких раніше дослідники не мали доступу і які дають можливість виявити витoki прийняття тих чи інших рішень, з'ясувати позицію з того чи іншого питання конкретних відомств, ставлення до цього нижчих (республіканських) структур, оскільки містять первинні документи по підготовці цих рішень: довідки, інформації з місць, доповідні записки з розглядуваної проблеми тих, хто готував питання, проекти постанов ЦК КПРС з записами про

ознайомлення з ними керівників зацікавлених відомств з їхніми пропозиціями або запереченнями [28, арк. 1-123; 29, арк. 9-30; 30, арк. 6-17; 31, арк. 1-140].

У свою чергу, у РДАНІ, окрім проектів постанов ЦК та підготовчих матеріалів до них, містяться й звіти та інформації керівництва союзних республік, у тому числі й КПУ, Ради у справах колгоспів при Раді міністрів СРСР про хід виконання прийнятих постанов як у цілому з проблем сільського господарства, так і з питань, пов'язаних із забезпеченням його працівниками з вищою і середньою спеціальною освітою, формування керівних і управлінських ланок колгоспів і радгоспів у відповідності з поставленими завданнями, що дає певне уявлення про кількісний бік вирішення проблеми. Значний інтерес представляє комплекс документів, що складається з листів на ім'я першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова та до газети «Правда» від спеціалістів сільського господарства, які перейшли туди в результаті різних політико-господарських кампаній, що переслідували мету наситити колгоспно-радгоспне виробництво фахівцями, про проблеми в оплаті їхньої праці, пенсійному забезпеченні, про труднощі у роботі і житті спеціалістів у колгоспах тощо [25, арк. 30-118]. Значну цінність для дослідників представляє собою масив документів, у яких М. Хрущов особисто сповіщався про те, що переміщення спеціалістів на роботу у село з промислових, сільськогосподарських, партійних і радянських структур відбувається вкрай складно, що дана категорія працівників не виявляла особливого бажання їхати працювати і жити на селі. Значне місце займають і матеріали про негативну реакцію центру на постійні і досить обґрунтовані прохання республіканського керівництва про додаткове відкриття в Україні (у тих чи інших її регіонах) нових спеціалізованих вузів, факультетів у них, розширення набору на ту чи іншу спеціальність, про переміщення у сільську місцевість навчальних закладів, стан їхньої матеріально-технічної та навчально-виробничої бази [22, арк. 65-131; 23, арк. 3-77].

Певний інтерес представляють матеріали ЦСУ СРСР, що зберігаються в даних архівах, які направлялися як інформація про справжній

стан проблеми до ЦК КПРС, і не публікувалися у статистичних збірниках. Вони містять дані про обсяги прийомів і випусків молодих спеціалістів, інформацію про соціальний стан студентських контингентів, скорочення кількості вузів і технікумів в Україні, невисоку кількість випускників навчальних закладів з дипломами про аграрну спеціальність у народному господарстві у цілому і в аграрній сфері зокрема, і свідчать, про значну питому вагу практиків на керівних і технологічних посадах у колгоспах і радгоспах. Особливість таких документів полягає у тому, що вони не супроводжуються аналізом інформації, яка в них міститься, а лише фіксують ситуацію [24, арк. 105-136].

Проте, незважаючи на високий рівень інформативності матеріалів РДАНІ та РДАСПІ, вони, значною мірою через функціональне призначення їхньої інформації, відбивають процес у загальному вигляді, що обмежує їх можливості у дослідженні ряду складових проблеми. У першу чергу – діяльності навчальних закладів усіх типів по кадровому забезпеченню колгоспного виробництва. Так, оскільки після війни вища сільськогосподарська школа знаходилася у віданні союзних міністерств (сільського господарства, вищої і середньої освіти, культури), фонди яких знаходяться відповідно у РДАЕ (МСГ) та ДАРФ (МВССО, Мінкультури), то саме у цих архівах сконцентрувалася вся узагальнююча документація з питань, пов'язаних з повоєнною відбудовою сільгоспвузів і функціонування їх у контексті аграрної політики держави середини 1940-х – середини 1960-х років, прилаштування вищої сільськогосподарської школи до потреб галузі. Вони містять матеріали, насамперед письмові щорічні звіти республіканського мінсільгоспу та інститутів аграрного профілю, які у повному обсязі дають можливість мати уявлення про стан матеріальної бази вузів, рівень їх фінансування, наявність факультетів і відділень, умови навчання і проживання студентів, їх соціальну і національну приналежність, якісний і кількісний склад викладацького персоналу. Проте, текстові звіти вузів, які значною мірою давали змогу з'ясувати дані питання, хоч і були присвячені даній проблемі, але не мали чітко

фіксованого характеру [16, арк. 295-351; 17, арк. 11-145].

Важливим доповненням до таких звітів були статистичні звіти, складені за вимогами ЦСУ у конкретній і сталій формі (назва її – 79-КВ). Такі звітні форми заповнювалися окремо по стаціонарній і заочній формах навчання. З часом статистичні звіти доповнювалися новими графами і розділами, що потребували додаткових даних відповідно до додаткових кроків, здійснюваних державою по реалізації аграрної політики того часу [26, арк. 32-143; 27, арк. 7-87]. На початку 1960-х років даний формуляр був замінений на більш повний і отримав назву форма 3-НК. Вона на аркуші 60x50 см містила, окрім зазначених уже даних, ще й інформацію про кількісне представництво у студентських контингентах трьох основних соціальних груп радянського суспільства, як на кожному окремому курсі, так і загалом по вузу, зарахованих на перший курс навчального закладу з виробничим стажем не менше 2 років та тих, хто відслужив армію, виділяла студентів, що готувалися за рахунок господарств, тобто так званих господарських стипендіатів, тих студентів, які мешкали на приватних квартирах, оплачуваних вузами, наводилася загальна площа навчальних закладів з розподілом її на навчальну і житлову, до того ж – на таку, де мешкали студенти, і таку, де проживали викладачі.

Цей вид звітної документації навчальних закладів, не зважаючи на надзвичайно високий рівень їх інформативності, дослідниками не використовувався. Проте, дані звіти дають змогу аналізувати, в основному, кількісні параметри процесу. Простежити ж діяльність відповідних структур у цій царині дає можливість лише переписка міністерства з навчальними закладами, з Радою міністрів СРСР та ЦК КПРС про хід виконання поставлених завдань. Особливе місце у ній займають листи міністрів: сільського господарства СРСР – І. Бенедіктова, вищої середньої спеціальної освіти – С. Кафтанова, культури – П. Пономаренка на ім'я Г. Маленкова, К. Ворошилова, осіб, що функціонально в уряді відповідали за роботу сільського господарства, та М. Хрушова, коли він очолив ЦК КПРС, про стан матеріально-технічної бази вузів, ступінь

насиченості технікою (та її якість) їхніх учбових господарств, умови праці і життя в них студентів та працівників, наявність можливостей для проведення навчально-виробничої практики для студентів, негативні тенденції у якісному складі викладацьких колективів [2, арк. 2-11; 3, арк. 1-18; 10, арк. 2-24; 11, арк. 35-60; 12, арк. 10-202; 13, арк. 6-261].

У цьому контексті важливе місце займає і такий комплекс джерел, на жаль, обділений увагою дослідників, як матеріали нарад керівників вищих навчальних закладів і міністерства культури, у підпорядкуванні якого вони на той час перебували, а це – середина 1950-х років. Вони (документи) містять конкретну інформацію щодо політики міністерства у галузі вищої сільськогосподарської освіти, бачення ним потенціалу тих чи інших вузів, його позиції щодо України, як найбільш забезпеченої, з точки зору Центру, інститутами даного профілю. Ці матеріали дають можливість бачити, як керівники і трудові колективи вузів реагували на проводжувану партією, політику, і кроки міністерства по її реалізації. Виступи на нарадах ректорів і проректорів дають уявлення про складні умови підготовки наукових кадрів, низький рівень зарплати працівників вузів та стипендій студентів порівняно з навчальними закладами інших профілів, дозволяють з'ясувати ситуацію з підготовкою фахівців заочним шляхом, з географією розміщення інститутів, з відповідністю забезпеченості ними певного регіону республіки [4, арк. 8-326; 5, арк. 2-300; 6, арк. 2-240; 7, арк. 1-8].

Попри те, що документи ДАРФ мають високу інформативну цінність і тому є важливою складовою у дослідницькій роботі, значно більший комплекс джерел по проблемі містить РДАЕ, де зосереджено фонд профільного сільськогосподарського міністерства. За змістом його (фонду) документи з досліджуваної проблеми поділяються на дві групи: ті, що висвітлюють діяльність навчальних закладів про підготовку фахівців і ті, що містять інформацію про кадрову ситуацію у матеріальній сфері.

До першої групи входять, окрім вузівських, ще й матеріали середніх навчальних закладів, у першу чергу – технікумів. Проте,

особливий інтерес становлять матеріали, так би мовити, позасистемних, або – «нетрадиційних» навчальних закладів, які були створені у перші повоєнні роки, і активно функціонували з певними трансформаціями до середини 1960-х років, а саме: школи майстрів колгоспного виробництва та школи голів колгоспів. Діяльність навчальних закладів даного типу залишилася практично не дослідженою. Джерельна ж база дозволяє зробити це у повній мірі. Вона включає в себе річні зведені звіти про роботу шкіл в цілому по Союзу та по окремих республіках, в тому числі і України за весь період їх існування; матеріали республіканських та міжреспубліканських нарад працівників даних навчальних закладів; дані про стан матеріально-технічної бази шкіл: це інформація як самих закладів, так і перевіряючих з міністерства, житлово-побутові умови їхніх слухачів, особливості формування їхніх учнівських контингентів, форми їх фінансування, розміри стипендій учнів та зарплати викладачів, періодичність її виплати, освітній рівень учнів, що набиралися, причини їх великого відсіву зі шкіл, кількісні і якісні показники випускників і ступінь їх використання за отриманим у школах фахом, а також напрямки трансформації даних навчальних закладів та зміни їх статусу [18, арк. 2-120; 19, арк. 2-139; 20, арк. 120-202].

Документація, що стосується ситуації у матеріальному виробництві сільськогосподарської галузі, являє собою значний і різноманітний масив джерел. Сюди належать математичні розрахунки міністерства про потреби матеріального виробництва галузі і країни, і республік, як у цілому, так і окремих її сфер, на 5, 10 та 20 років у фахівцях, і доповідні записки, довідки про стан забезпечення ними тих чи інших ланок виробництва у певні відрізки часу, про намічені зміни у складі працівників керівних і технологічних ланок та шляхи, якими вони намічалися здійснюватися. Важливу складову цієї групи документів становлять різного роду звіти Управління керівних кадрів міністерства про виконання рішень партійних і господарських органів країни про переміщення працівників апаратів управління усіх рівнів у виробничу сферу.

У цьому контексті важливим чинником

виступають матеріали засідань та нарад представників союзного міністерства з керівниками республіканських відомств з питань підбору, підготовки та розподілу кадрів. Вони несуть інформацію про значну плінність посланих на роботу у село працівників та причини такої плінності, про умови життя і праці там. Суттєвим доповненням цих матеріалів є різноманітні довідки на середину або на кінець року про кількісний і якісний склад керівних працівників і спеціалістів як у цілому по системі МСГ СРСР, так і по структурних елементах, у тому числі у МТС, колгоспах, радгоспах. Вони містять дані про їхній освітній рівень, період роботи на даній посаді. Найповнішу картину стану в галузі дають щорічні звіти міністерства сільського господарства УРСР, що направлялися до – союзного. Відображаючи ситуацію у матеріальній сфері, вони дають кількісний і якісний склад керівників МТС та колгоспів на кінець поточного року, кількість знятих і призначених, якісний склад як тих, так і інших, докладно подають причини таких масштабів їхньої ротації [14, арк. 3-60; 15, арк. 2-135].

У комплексі документів, що відображають процес формування керівних і технологічних ланок матеріального виробництва аграрної галузі, особливий інтерес представляє масив документів, що фіксують такий шлях підвищення інтелектуального потенціалу матеріальної сфери села, як залучення до роботи там офіцерів Радянської армії і флоту, що звільнялися в запас у результаті розпочатого державним керівництвом її скорочення. У літературі окремими авторами лише зазначається, що колгоспи були поповнені офіцерами, проте не показано як цей процес відбувався, взагалі не говориться про ступінь його ефективності, які категорії офіцерського складу були задіяні в цьому, який був результат такої ініціативи державного керівництва. Ці ж документи містять кількісні дані запланованих для залучення до колгоспно-радгоспного виробництва України офіцерів, матеріали про діяльність як армійських, так і партійних та господарських структур по пошуку і набору бажаючих, ступінь її (діяльності) успішності, про ставлення самих

офіцерів до роботи у сільському господарстві, про джерела фінансування запланованого заходу [21, арк. 1-29].

Отже, документальна база дослідження процесу формування виробничої інтелігенції села, що знаходиться у архівосховищах Росії, містить широке коло джерел, сформованих різноманітними структурами-фондоутворювачами, і відкладених у різних архівосховищах, у першу чергу – Москви, як місця знаходження центру прийняття рішень. Адже комплекс джерел зосереджений в них і за своїм видовим складом, і за його

інформативністю, і за можливістю верифікації тієї чи іншої частини матеріалу, має достатні можливості дослідження як початків ідеї тієї чи іншої кампанії, того чи іншого заходу, так і реалізації їх на місцях, можливості перевірки втілення прийнятих рішень нижчестоячими структурами, ставлення до процесу як виконавців, так і тих, хто, так би мовити був суб'єктами дії, виявлення як безпосередніх, так і опосередкованих факторів, що впливали на процеси формування нової для села соціальної верстви.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вербицкая О. М. Российское крестьянство: от Сталина к Хрущеву. Середина 40-х – начало 60-х гг. / О. М. Вербицкая. – М., 1992.
2. ДАРФ, ф. 9396, оп. 1, спр. 332.
3. Там само, ф. 9396, оп. 5, спр. 1028.
4. Там само, ф. 9396, оп. 5, спр. 1029.
5. Там само, ф. 9396, оп. 5, спр. 1030.
6. Там само, ф. 9396, оп. 5, спр. 1232.
7. Там само, ф. 9396, оп. 5, спр. 1028.
8. Петренко В. С. Зростання культурно-технічного рівня колгоспного селянства України / В. С. Петренко. – К., 1964.
9. Плысюк В. Ф. Деятельность Коммунистической партии Украины по повышению профессионального и производственного уровня тружеников села / В. Ф. Плысюк, Я. И. Черняк // Научные труды по истории КПСС. – К., 1987. – Вып. 87. – С. 49-55.
10. РДАЕ, ф. 7486, оп. 17, спр. 332.
11. Там само, ф. 7486, оп. 17, спр. 7572.
12. Там само, ф. 7486, оп. 1, спр. 6180.
13. Там само, ф. 7486, оп. 1, спр. 7498.
14. Там само, ф. 7486, оп. 18, спр. 997.
15. Там само, ф. 7486, оп. 18, спр. 1021.
16. Там само, ф. 7486, оп. 17, спр. 2022.
17. Там само, ф. 7486, оп. 17, спр. 2095.
18. Там само, ф. 7486, оп. 17, спр. 2065.
19. Там само, ф. 7486, оп. 17, спр. 2079.
20. Там само, ф. 7486, оп. 17, спр. 6180.
21. Там само, ф. 7486, оп. 17, спр. 2756.
22. РДАНІ, ф. 5, оп. 24, спр. 589.
23. Там само, ф. 5, оп. 45, спр. 215.
24. Там само, ф. 5, оп. 45, спр. 340.
25. Там само, ф. 5, оп. 45, спр. 231.
26. Там само, ф. 7486, оп. 18, спр. 309.
27. Там само, ф. 7486, оп. 18, спр. 727.
28. Там само, ф. 5, оп. 45, спр. 112.
29. РДАСПІ, ф. 17, оп. 123, спр. 321.
30. Там само, ф. 17, оп. 123, спр. 369.
31. Там само, ф. 17, оп. 122, спр. 166.
32. Шкурко В. Подъем культурно-технического уровня колхозного крестьянства / В. Шкурко. – Мн., 1969.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Drozdz Roman*, dr hab., prof.; *Котляр Ю. В.*, д.і.н., проф.